

SZÉCSI GÁBOR

A történelmi megismerés alapjai

I. A történetírás filozófiája

A társadalomtudományok eredményei, interdiszciplináris módszertani megfontolásai Wilhelm Dilthey, Benedetto Croce és Robin G. Collingwood munkássága nyomán mind több történetfilozófus számára járnak azzal a tanulsággal, hogy a történetfilozófia csak akkor őrizheti meg létjogosultságát, ha a történelem egésze, a történelmi folyamatok célja és iránya helyett a történelmi megismerés feltételeit és lehetőségét, a történelmi ismeret természetét kutatja; ha elemzése tárgyául a történelmet cselekvéseiben feltételező és megértő individuumot választja. Így a szubsztantív, tehát a történelemre magára irányuló spekulációkat mindinkább a történeti gnoszeológiára vonatkozó kutatások váltják fel. A történetfilozófia a történetírás filozófiáját, a történeti megismerés ismeretelméleti, módszertani, tudományfilozófiai alapjait fogja jelenteni. A történetfilozófus számára ugyanis éppúgy, mint a történész és a szociológus számára, csak a cselekvő ember érthető meg, akire minden történelmi és társadalmi folyamat visszavezethető. Ennek a megértésnek a forrása pedig, ahogy az Dilthey óta mind egyértelműbb a történetfilozófusok egy része számára, az a benső tapasztalat, amely a történeti és társadalmi élet benső realitásait öleli fel, és amelynek feltételeit ily módon a cselekvő emberben magában kell keresni.

A kérdés tehát, amelyre a szubsztantív felfogást e „megértő” történetfilozófia oldaláról elutasító valamennyi ismeretelméleti megközelítésnek választ kell találnia, az, hogy miként rekonstruálhatók a történelmi és társadalmi összefüggések az emberi cselekvésnek mint ezen összefüggések alaptényének a megértése révén? Hogyan vezethetők vissza a történelmi és társadalmi tények a megértett cselekvésekre?

Az ezekre a kérdésekre adott történetfilozófiai és társadalomfilozófiai válaszok kezdettől fogva a vizsgálatok elengedhetetlen interdiszciplinaritását a cselekvésfilozófia, nyelvfilozófia és történetfilozófia elkülönítése eszméjének feladását sugallták. A történeti megismerés lehetőségeit kutatva tehát a filozófus számára éppúgy megoldandó problémát kell hogy jelentsen a cselekvésbeli összefüggések kérdése, mint a nyelv és a tudat, a nyelv és a valóság viszonyának problematikája. E kérdések megválaszolása nélkül ugyanis a történeti gnoszeológia körébe tartozó egyetlen kijelentés sem tekinthető megalapozottnak.

Ez az interdiszciplináris vonás jellemzi az elsősorban a történetírás fogalmi készletének és metodológiai gyakorlatának elemzésére vállalkozó analitikus történetfilozófiát, amely a történelmi megismerés számos új, egymással különböző mértékben polemizáló megközelítésével szolgál napjainkban is.

Az analitikus történetfilozófia ismeretelméleti rendszereinek kikristályosodása a történeti és természettudományi magyarázat módszertani egységének neopozitivistá eszméjét alapulvéve elfogadó Hempel–Popper-féle

„átfogó törvény”-modell megszületésétől; a modellel szembe forduló, a történelem specifikumait hangoztató analitikus filozófusok első fellépésétől; a vita során megfogalmazott analitikus álláspontok megjelenésétől válik mindinkább érzékelhetővé. Amikor tehát az analitikus filozófusok az ötvenes évek második felétől kezdve állást foglaltak a deduktív magyarázatok történeti alkalmazhatósága körül kialakult polémiában, elméleteik megalkotásakor már felhasználhatták az analitikus nyelvfilozófia és cselekvésfilozófia bizonyos eredményeit is. Így az analitikus történetfilozófia az analitikus nyelvfilozófia és cselekvésfilozófia „laboratóriumává” vált; keretein belül nyernek új árnyalatokat a nyelvfilozófiában és a cselekvésfilozófiában már elfogadott fogalmak. Ez pedig azt jelenti, hogy az analitikus történetfilozófia fogalmi, logikai elemzései olyan nyelvfilozófiai és cselekvésfilozófiai megfontolásokkal egészülnek ki, amelyek révén a történetfilozófus az általa legmegfelelőbbnek tartott magyarázatmodellt megalapozhatja. A történeti megismerés, a történeti magyarázat kérdése tehát egyúttal nyelvfilozófiai és cselekvésfilozófiai kérdés is lett, amelynek vizsgálata olyan filozófusok esetében, mint William Dray vagy Raymond Martin nem korlátozódott csupán a történetírói gyakorlat fogalmi, logikai elemzésére.

Így vált történetfilozófiai problémává az a cselekvésméleti kérdés is, hogy a motívumok, intenciók, azaz a tudatnak valamely cselekvési célra való irányulásai valóban okai-e a cselekvésnek, vagy pedig a cselekvésnek mint intencionális cselekvésnek a leírását biztosító logikai feltételek, más szóval, elemezhetők-e az intenciók oksági fogalmak felhasználásával vagy sem? Ez az analitikus cselekvésfilozófiában központi jelentőséggel bíró probléma tehát állásfoglalásra készíti azt a történetfilozófust is, aki a történeti megismerés rekonstrukciója szempontjából a cselekvés intencionális összefüggéseinek elemzését alapvető feladatnak tartja. Ahhoz, hogy mind a múlt emberének, mind a múltat megismerőnek a cselekvései rekonstruálhatók legyenek, meg kell határozni azokat az oksági összefüggéseket, amelyek valamennyi cselekvés univerzális jellemzőjeként értelmezhetők. Csak a cselekvésfilozófiai fogalmak ilyen irányú tisztázásával lehet kielégítő választ adni azokra, az analitikus történetfilozófia magvát jelentő kérdésekre is, amelyek elsősorban a történelmi magyarázatok természetére az általánosítások, törvények történelmi magyarázatokban betöltött szerepére kérdeznak rá. A történelmi magyarázatokra vonatkozó elméletek eltérő vonásai tehát egyúttal különböző cselekvésfilozófiai megfontolásokat is sejtetnek, amelyek végeredményben a történetírói gyakorlat más és más értelmezéséhez vezetnek el.

E tanulmány célja ezért egyrészt az, hogy a történelmi magyarázatok kérdését érintő analitikus megközelítések fontosabb eredményeit áttekintve azok cselekvésfilozófiai aspektusaira is rávilágítson. Ennek keretében kívánja bemutatni azt is, milyen ismeretelméleti korlátokat jelenthet az, ha a történetfilozófus nem kauzális, azaz leírásközpontú cselekvésfilozófiai megfontolásokat vesz alapul történelmi magyarázatmodellje megalkotásakor.

Ezért ezt követően kerül sor, a tanulmány célkitűzéseinek megfelelően, egy új cselekvésfilozófiai modellel felvázolására, amely révén, a cselekvő és a valóság viszonyának újraértelmezésével a cselekvésbeli oksági összefüggések

és azok jelentéseméleti vonatkozásainak eddigiektől eltérő meghatározásához juthatunk el.

Végül kísérletet teszünk arra, hogy ennek az új cselekvésfilozófiai modellnek a történetfilozófiai, történeti gnoszeológiai tanulságait megfogalmazzuk.

A tanulmányban felvázolt cselekvésfilozófiai modell tehát egy olyan oksági magyarázat magva, amely a cselekvésbeli összefüggéseknek, nyelv és cselekvés viszonyának egy új megközelítésével kutatja a cselekvő és a valóság viszonyának főbb mozzanatait. Ily módon válhat ez a modell egyik lehetséges alapjává azoknak a vizsgálatoknak, amelyek a cselekvés komplex kérdéskörének elemzésével vállalkoznak a cselekvések oksági szerkezetének a feltárására és ezáltal a történelem és az intencionalitás közötti összetett viszony természetének az eddigieknél árnyaltabb, a történelmi megismerés alapjainak és lehetőségeinek a rekonstrukciója számára új lehetőségeket teremtő meghatározására.

II. A történelmi magyarázat analitikus modelljei

A történelmi magyarázat logikai sémájának neopozitivisták meghatározása, amely Hempel–Popper-féle modellként, illetve, William Dray találó elnevezésével, „átfogó törvény elmélet” (covering law theory) néven vált ismertté a történetfilozófusok körében, bár több módosítást élt meg, de azzal, hogy a Hempel és Popper kezdeti megfogalmazásában szereplő magyarázatmodell pusztán a tudományos magyarázat általános sémájának logikai rekonstrukciójára tett kísérlet volt, történetfilozófiai szempontból kezdettől fogva vitathatónak bizonyult.¹ Annak ellenére, hogy mind Hempel, mind Popper felismerte azt, hogy a történelmi és természettudományos magyarázat azonosítására, az általános törvényekre épülő deduktív magyarázatok történelmi magyarázatként való alkalmazására tett kísérletet a történet-szi gyakorlat eleve lehetetlenné teszi, válaszukat a klasszikus pozitivisták szel-lemben fogalmazták meg. Hempel arra hívja fel a figyelmet, hogy a történelem „törvényei” csupán vélt törvények, amelyeket a történelmi megismerő a mindennapi életből kölcsönöz, vagy egyszerűen csak egy folyamat valószínűségéről tájékoztató tendenciák. Így a történelmi gyakorlat a kiinduló fel-tételekre és törvényekre vonatkozó utalások együttesét jelentő „magyarázat-vázlatok” alkalmazását mutatja, amelyeket csak további empirikus vizsgálatok szilárdíthatnak meg.²

Hasonlóképpen fogalmaz Popper is, aki szerint a történészek magyará-zatai azért hiányosak, mert azok az átfogó törvények, amelyekre hivatkoznak, egyszerűen trivialitások: nem specifikusan történelmi, hanem olyan pszicho-lógiai, szociológiai törvények, amelyek segítségével csak statikus állapotban lévő tényeket magyarázhatunk, és amelyek révén a történelem rajta kívüli pszichológiai, szociológiai diszciplínák alá rendelődik.³ A történészek, véli Popper, mégis ragaszkodnak ezekhez a „törvények”-hez, hiszen ezek a forrá-sai a különböző történelmi interpretációknak, amelyek ily módon alapvetően különböznek a tudományos elméletektől. A történelmi fejlődésnek tehát nem lehet tudományos elmélete; „a múltat nem ismerhetjük meg olyannak, ami-lyen az ténylegesen volt”⁴, hanem csupán különféle interpretációkat alkotha-tunk róla, amelyek azután nemzedékről nemzedékre változhatnak.

Az „átfogó törvény” neopozitivistai modelljének a történelmi magyarázat természetét érintő kérdésekre adott válaszai így módon nem bizonyultak kielégítőnek. Ugyanakkor a történelmi gondolkodás fogalmi, módszertani alapjainak, a történeti gyakorlatban alkalmazott általánosításoknak egy logikailag letisztult terminológiájú elemzésével lehetővé tette azt, hogy a történelmi megismerést a „megértő” történetfilozófia oldaláról vizsgáló, és a Hempel–Popper-féle modellt erről az oldalról bíráló történetfilozófusok éppen ilyen logikailag letisztult formában fogalmazhassák meg álláspontjaikat a modell alkalmazhatósága körül kialakult vitában. Ezért fogadható el mind Maurice Mandelbaumnak⁵, mind Arthur C. Dantonak⁶ az a felosztása, amely az „átfogó törvény”-modellel szemben az ötvenes évek második felétől fellépő analitikus filozófusokat külön csoportként határolta el a „megértő” történetfilozófia „idealisták”-nak nevezett klasszikusaitól, Diltheytől, Crocetetől, Collingwoodtól, akik a történeti kutatás módszertani specifikumait nem a történészek által alkalmazott valós módszerek elemzéséből, hanem bizonyos általános filozófiai alapelvekből vezetik le. Annak ellenére ugyanis, hogy az ötvenes évek második felétől fellépő analitikus filozófusok: William Dray, Michael Scriven, Alan Donagan, Arthur C. Danto és mások elméletei több ponton kapcsolódnak az „idealisták” által megfogalmazott elképzelésekhez, két, már kiindulópontjában különböző történetfilozófiai megközelítésről beszélhetünk. Dray, Scriven, Donagan, Danto és mások, akiket Mandelbaum „reakcionista”-nak nevez, ugyanis a ténylegesen megfogalmazott történeti ítéletek és magyarázatok elemzésével foglalkoznak a történelmi magyarázatok természetének meghatározásához, az általánosítások és törvények történelmi magyarázatokban betöltött szerepének tisztázásához. Számukra, szemben az „idealisták”-kal, a történetírói gyakorlat nem a történelmi megismerést meghatározó filozófiai alapelvek illusztrálására szolgál. Ennek oka pedig az, ahogy arra már korábban is utaltunk, hogy a történelmi magyarázatok kérdésében állást foglaló analitikus filozófusok számára eszmei forrást a mindennapi nyelv területén elvégzett nyelvfilozófiai elemzések és a cselekvések mentális összefüggéseit érintő cselekvésfilozófiai vizsgálatok jelentettek.

Az analitikus történetfilozófia „reakcionista” csoportja számára tehát a történelmi megismerés, a történeti magyarázat kérdése egyúttal nyelvfilozófiai és cselekvésfilozófiai kérdés is, amelynek vizsgálata ugyanakkor nem korlátozódhat csak a történetírói gyakorlat elemzésére. Ahogy azt már Dray is világosan látta, a történetfilozófus feladata egy olyan „racionális rekonstrukció”, amely egy, a történelmi folyamat természetét érintő koncepció megfogalmazásával egyúttal a történelmi magyarázat valamely ideális modelljét is feltételezi.⁷ Ahhoz viszont, hogy egy ilyen koncepciót meg lehessen fogalmazni, a történetírói gyakorlat logikai, fogalmi elemzését szélesebb filozófiai kérdésekkel kell összekapcsolni. Így Dray a történeti magyarázat általa javasolt modelljét egyrészt a történészek mindennapi nyelvének elemzéséből vezeti le, másrészt viszont olyan cselekvésfilozófiai megfontolások igazolását is látja benne, amelyek számára egyúttal a történelmi indeterminizmus megalapozásához is elvezethetnek. Egy ilyen történetfilozófiai megközelítés korlátai tehát, mint ahogy azt majd Dray esetében is látni fogjuk, pontosan visszavezethetők lesznek a cselekvésfilozófiai koncepciók korlátaira.

Dray számára tehát világos volt az, hogy a történelmi megismerés rekonstrukciójához a történetési gyakorlat nyelvi, logikai elemzése önmagában nem vezethet el. Más történetfilozófusok, mint például W. B. Gallie, ezzel szemben a történelmi magyarázatok nyelvi, logikai elemzését látták az egyetlen járható útnak. Ez számukra azzal a következménnyel járt, hogy az általuk javasolt magyarázatmodellek a megfelelő filozófiai alapok hiányában hamar sebezhetőkké váltak. Ez történt tehát akkor is, amikor Gallie az általa javasolt magyarázat-modellt mint a történelmi magyarázatok egyik típusát határozta meg.⁸ Gallie szerint a történelmi magyarázatok csupán a vizsgált eseményeket kiváltó leglényegesebb, a magyarázat szempontjából legszükségesebb okok feltárására tesznek kísérletet, lemondva az összes lehetséges ok meghatározásáról. A történészek a magyarázat szempontjából kiemelkedő jelentőségű okok megnevezésével biztosítják elbeszéléseik folyamatosságát, megteremtik a vizsgált történelmi események rekonstrukciójának lehetőségét. Gallie azonban pontosan arra a lényeges kérdésre nem ad választ, hogy egy történelmi esemény rekonstrukciója szempontjából miért tarthat a történész egy okot lényegesebbnek, fontosabbnak, a magyarázat szempontjából szükségesebbnek, mint egy másikat; mik a lehetséges történelmi okok közötti választás motívumai? Gallie magyarázata tehát azoknak a filozófiai alapoknak a hiányában vált elégtelenné és ezáltal sebezhetővé, amelyeket Dray a „racionális rekonstrukció” elengedhetetlen feltételének tartott.

Lényegében ugyanezt mondhatjuk el Michael Scriven magyarázatmodelljéről is, annak ellenére, hogy ő, Gallie kísérletétől eltérően, fogalmi, logikai elemzéseit már bizonyos cselekvésfilozófiai megfontolásokkal összhangban végzi el.⁹ Scriven az „általános” és „statisztikai” törvények történelemben való alkalmazhatóságát elutasítva mutat rá arra, hogy a történetírói gyakorlatban léteznek olyan „kevesebb-mint-általános” törvények, amelyek se nem általánosak, se nem statisztikaiak. Ezek a törvények egy adott történelmi esemény kapcsán határozzák meg azt, hogy minek kellett történnie „szabályos körülmények között”, azaz várhatóan hogyan cselekedhettek a vizsgált individuumok egy bizonyos szituációban. Scriven rámutat arra, hogy a történészek ezeket a viselkedési normákra vonatkozó általánosításokat mint a mindennapi gondolkodás széleskörűen alkalmazott eljárásait használják fel magyarázataik megalkotásakor. A történészek számára ezek az általánosítások tehát éppúgy egy probléma megoldására szolgálnak, mint a mindennapi gondolkodás bármely területén. Scriven elmélete azonban nem ad választ arra a cselekvésfilozófiai összefüggéseket is érintő és az általa javasolt magyarázatmodell szempontjából lényeges kérdésre, hogy mi az az elv, aminek alapján bizonyos körülmények szabályszerűnek tekinthetők; hogy a történész a mindennapi gondolkodás mintájára miért tekint bizonyos cselekvéseket ilyen „szabályszerű körülmények között” végrehajtható cselekvéseknek; milyen viselkedési normák figyelembevételével választják ki egy adott szituációban végrehajtható lehetséges cselekvések közül azokat, amelyek ebben a szituációban egy cselekvőtől normális körülmények között elvárhatók lehetnek?

Tehát, éppúgy mint Gallie magyarázatmodelljében, Scriven koncepciójában is a történész választásának indítékai jelentenek megválaszolatlan problémát. Ez pedig alapvetően a logikai, fogalmi elemzéseken túlmutató és

Dray által a megfelelő „racionális rekonstrukció” kritériumának tartott filozófiai alapok hiányára vezethető vissza. Ezért nem tudta Dray sem egyértelműen eldönteni, hogy Scrivennek ez a viselkedési normákra mint a történelmi magyarázatok egy típusának alapelemeire hivatkozó teóriája tekinthető-e az általa kidolgozott „racionális magyarázat”-modell egyik változatának. Ha az adott történelmi szituációkban cselekvők intencióit, motívumait meghatározó normákra mint a történelmi magyarázatok alapjaira való utalást tekintjük, igen. Ha azonban arra gondolunk, hogy Scriven cselekvésfilozófiai szempontból nem értelmezi ezeknek a viselkedési normáknak az intenciókhoz, motívumokhoz való viszonyát, aligha. Dray ugyanis magyarázatmodelljét az intenciók és normák viszonyát is érintő cselekvésfilozófiai megfontolások figyelembevételével fogalmazta meg.¹⁰ Dray az általa kidolgozott és „racionális magyarázat”-nak nevezett modellen olyan magyarázatot ért, amely a vizsgált individuumok vélekedései, motívumai és cselekvései közötti összefüggések megállapítására törekszik. Dray elutasítva az „átfogó törvények” történelmi magyarázatokban való alkalmazásának lehetőségét, a vizsgált eseménynek mint egymást követő történések sorozatának a magyarázatát javasolja. A történész feladata ezeknek az egymást követő eseményeknek a magvát jelentő cselekvések benső összefüggéseinek a rekonstrukciója. A történelmi cselekvők cselekvéseinek a megértése pedig, annak ellenére, hogy csak intuitív úton történhet, mégsem tekinthető pusztán egy heurisztikus eljárásnak, hiszen a források tanulmányozásán, azaz empirikus vizsgálatokon alapul. A „racionális magyarázat” tehát a cselekvések és a motívumok közötti összefüggések intuitív rekonstrukciójával mutatja ki egy adott szituációban végrehajtott cselekvés racionális jellegét. Dray „racionális magyarázat”-modelljének ily módon két fontos eszmei forrását határozhatjuk meg. Ez egyrészt a Collingwood és más, a „megértő” történetfilozófia ismeretelméleti elveit osztó filozófusok által kidolgozott filozófiai intuitivizmus elmélete, másrészt az analitikus cselekvésfilozófia Elizabeth Anscombe intencióról írt munkája nyomán kikristályosodó leírás-központú koncepciója. Ez az Anscombe, Dray, Danto és mások által elfogadott cselekvésfilozófiai megközelítés az intenció és a cselekvés benső, logikai kapcsolatára utalva tagadja a cselekvések oksági magyarázatának lehetőségét. Azaz e benső, logikai kapcsolat következtében, szerintük, az intenciót nem lehet a cselekvés okaként értelmezni. Az intenció tehát logikailag nem különböztethető meg a cselekvéstől, így nem lehet alapja egy kauzális magyarázatnak. Ezért egy cselekvés intencionális jellegét csak akkor tudjuk megállapítani, ha ezt a cselekvést az általunk meghatározott intenciók alapján intencionális cselekvésnek írjuk le. A cselekvések leírásában szereplő intenciók tehát nem tényleges okai a cselekvéseknek, hanem a cselekvések jellemzésének elméleti elemei. Ez a modell azonban éppen azoknak a kauzális összefüggéseknek a vizsgálatát hagyja figyelmen kívül, amelyek egy adott cselekvést egy adott leírásban intencionálissá tesznek. Azok a magyarázatok pedig, amelyek erre a leírás-központú cselekvéselméleti megközelítésre épülnek, szükségszerűen deduktív szerkezetűek lesznek. Nem kivétel ez alól Dray „racionális magyarázata” sem, amelynek deduktív jellegére már Hempel is felhívja a figyelmet.¹² Eszerint Dray magyarázatmodellje éppúgy deduktív, mint Hempelé, azzal a különbséggel, hogy amíg az „átfogó törvény”-modell egy

univerzális törvényt feltételez mint fő premisszát, addig a Dray-féle „racionális magyarázat” számára ennek a fő premisszának a helyét a cselekvés intenciója, motívuma tölti be.

Mindezek alapján Terence Ball, aki ennek a kérdésnek a részletes elemzésével fogott hozzá magyarázatmodellje kidolgozásához, arra a következtetésre jutott, hogy Dray „átfogó törvény”-elméletre vonatkozó kritikája nem különbözik radikálisan más kritikáktól, így például Scriven magyarázatmodelljétől sem, amelyek kevésbé foglalkoznak a cselekvésbeli összefüggések magyarázatával.¹³ Mi tehet akkor történetivé egy ilyen deduktív magyarázatmodellt? Ball erre a kérdésre adott, korántsem kielégítő válasza nagymértékben emlékeztet arra az Olaf Helmer és Nicholas Rescher által megfogalmazott magyarázatsémára, amely a történelmi magyarázatokban alkalmazott általánosítások tér- és időbeli korlátozottságát hangsúlyozza.¹⁴ Ball szerint ugyanis történelmi magyarázatnak tekinthetünk minden olyan magyarázatot, amelyben legalább egy történelmileg behatárolt érvényű „törvény”-állítás szerepel. Világossá kell tehát tenni azt, hogy a $C_1...C_n$ típusú szituációban cselekvők $X_1...X_n$ cselekvései történelmileg tér és idő által determináltak. Ball azzal, hogy a cselekvésfilozófiai összefüggések kérdését zárójelbe teszi, ennek a koncepciónak a megfogalmazása során vizsgálatait ismét egy olyan fogalmi, logikai síkra tereli, ahol ezek a „történelmileg determinált” cselekvések már elemezhetetlenné válnak. Így Ball bármennyire is a Dray által kidolgozott modell pontosításának szánta elképzeléseit, azok a „racionális magyarázat” cselekvésfilozófiai szempontokat is megfogalmazó elméletéhez képest mindenképpen egyfajta visszalépésként értékelhetők. Ball tehát nem ismerte fel azokat a cselekvésfilozófiai korlátokat, amelyek igazán sebezhetőkké teszik Dray modelljét és általában minden olyan történetfilozófiai megközelítést, amelyek a cselekvés nem oksági, leírásközpontú elméletére vezethetők vissza.

Ez állapítható meg Arthur C. Danto történetfilozófiai megközelítéséről is. Danto, aki az analitikus történetfilozófiáról írt könyvében magyarázatmodelljét mint a hempeli „átfogó törvény”-elmélet alapként való felhasználásának, de egyúttal a „dedukció”-tézis fellazításának eredményét mutatja be, Drayhez hasonlóan egy leírásközpontú analitikus cselekvésfilozófia felől közelíti meg a történelmi magyarázatok természetének problematikáját.¹⁵ Olyannyira, hogy ennek a leírásközpontú modellnek a logikáját teljes mértékig alkalmazhatónak találja a történelmi magyarázatok és „átfogó törvények” viszonyának meghatározása szempontjából. Danto szerint ugyanis az, hogy alkalmazható-e „átfogó törvény” egy adott történelmi magyarázatban, mindig a megmagyarázandó esemény leírásától függ. Ha ez a magyarázandó esemény egy bizonyos leírásban nem előfeltételez logikailag egy általános törvényt, akkor helyett a leírás helyett folyamodhatunk egy olyanhoz, amely esetében a magyarázandó esemény már előfeltételez egy „átfogó törvényt” és vice versa. Danto példája szerint egy eseményről (Monaco nemzeti ünnepén a monacoi nemzeti zászlók mellett egyenlő arányban voltak amerikai zászlók is kitéve) adott történelmi magyarázat (III. Raimund monacoi herceg akkor tájt vette feleségül Grace Kelly amerikai színésznőt) alapján az eseményről egyaránt adhatunk egy konkrét (A monacoiak egy amerikai születésű uralkodót üdvözöltek) és egy absztrakt (Egy nemzet tagjai egy más nemzetiségű

uralkodót üdvözöltek) leírást. Az adott esemény absztrakt leírása Danto szerint úgy is felfogható, mint egy általános elemeket tartalmazó átírásváltozat, amely lehetővé teszi, hogy az eseményt egy általános törvény alá soroljuk be. Danto példájában ez az általános törvény ilyen módon is megadható: amikor egy nemzetnek idegen nemzeti hovatartozású uralkodója van, ezen nemzet polgárai a megfelelő alkalmakkor a megfelelő módon fogják tiszteletüket nyilvánítani ezen uralkodónak.

A történelmi magyarázat problémája tehát Danto felfogásában elválaszthatatlan a leírás kérdésétől. Danto ezért elutasítja a múltbeli cselekvések intuitív megértését biztosító „empatikus azonosulás” tételét. Szerinte ugyanis lehetnek a cselekvéseknek olyan nem intencionális, általános leírásai is, amelyek esetében ez az „empatikus azonosulás” elvileg helytelennek bizonyul. Danto koncepciója tehát inkább tekinthető a történetírói gyakorlat fogalmi, logikai megközelítésének, mint a Dray által javasolt „racionális rekonstrukció” egyik változatának.

Ugy tűnik, elfogadható Raymond Martinnak az az „átfogó törvény”-elmélet körül kialakult polémia jellemző megállapítása, miszerint mind a pozitivisták, mind a tudományok metodológiai autonómiáját valló „humanisták”, Dray kivételével, olyan előfeltevéseket fogalmaztak meg, amelyek mindkét tábor fogalmi, logikai megközelítésre sarkallták.¹⁶ Martin, figyelmen kívül hagyva a nem pozitivista koncepciók cselekvésfilozófiai alapjainak a fentiekben bemutatott korlátait, ennek okát a „humanisták” azon szándékában látja, hogy egy ilyen megközelítéssel álláspontjaikat közvetlen fogalmi, logikai konfliktusba hozhassák a pozitivista álláspontokkal. Ennek eredményeként fogadták el a „humanisták” érveléseikben a pozitivistáknak például azt a hibás előfeltevését is, miszerint a történésznek ahhoz, hogy igazolja választását az egymással rivalizáló magyarázatok közül, meg kell kísérelnie „átfogó törvények” vagy az azokat megközelítő általánosítások meghatározását. Holott, mutat rá Martin, a történészek a gyakorlatban képesek igazolni az általuk előnyben részesített magyarázatot „átfogó törvények” nélkül, azoknak a rendelkezésre álló bizonyítékoknak a felhasználásával, amelyeket arra szántak, hogy megmutassák: a kiválasztott magyarázat jobb, mint az azzal rivalizáló többi magyarázat. Ezért az általa javasolt magyarázatmodell megalapozásához a történetírói gyakorlat olyan mozzanatainak „empirikus” vizsgálatát tartja szükségesnek, mint a különböző történelmi magyarázatok közötti választások, ezen választások szubjektivitásának kérdése, annak mértéke, hogy ezeket a választásokat mennyire határozzák meg a konvenciók és a bizonyítékot, illetve a rendelkezésre álló bizonyítékok valós, hagyományokból is táplálkozó értelmezési lehetőségei. Martin tehát ezen mozzanatok „empirikus” vizsgálatával jut arra a következtetésre, miszerint a történészek magyarázataikat komparatív úton fogalmazzák és védik meg, azt a szempontot tartva szem előtt, hogy a lehetséges magyarázatok közül a legmegfelelőbbet válasszák ki. Vagyis azt kell megmutatniuk, hogy az általuk kiválasztott magyarázat az adott szituációban jobb, mint a vele rivalizáló többi magyarázat. A történelmi megismerésnek ez a megközelítése, amelyet Martin „mérsékelt empirikus szubjektivizmus”-nak nevez, a történelmi tanulmányok szubjektivitása kapcsán arra a megállapításra jut, hogy a történészek az általuk

alkalmazott és közöttük megállapodás tárgyát képező, meg nem védhető ítéleteket mintegy „hézagpótlóként”, megfelelően igazolt általánosítások, illetve elméletek megfogalmazása érdekében építik be magyarázataikba. Ilyen történetési ítéletekkel azonban, mutat rá Martin, nem csupán a történészek élnek.

Mivel a múlt mindennapi tapasztalatunk, ezért valamennyien alkalmazunk olyan érveléseket, amelyek történelmi ítéleteken nyugszanak. Ezeket az érveléseket pedig a történetírókhoz hasonlóan gyakorlati célokat követve egy, az adott szituációban megfelelő döntéshozatal érdekében használjuk fel, mivel feltételezzük róluk, hogy megbízható módon vezetnek el bennünket az igazsághoz. A múlt tehát mindennapi tapasztalatunk, és a jelen csak ennek a bennünk élő múltnak a helyes értelmezésével érthető meg. Martinnak ez a filozófiai kiindulópontként is szolgáló megállapítása tökéletes összhangban van a „megértő” történetfilozófia Dray által is elfogadott alapeszméjével, ami a jelenben továbbélő múlt megismerését egyúttal az önismeret forrásának is tartja. Azt pedig, hogy Martin maga is vállalja ezt az ismeretelméleti örökséget, jól mutatja az, ahogyan a Dray elemzéseit is meghatározó „Verstehen” mint a történetési gyakorlatban elfogadott eljárás mellett érvel. Ennek az eljárásnak a lényege pedig az, hogy a történészek implicit indítékok alapján, intuitív úton határozzák meg a rivalizáló magyarázatok relatív valószínűségét. Martin tehát arra tesz kísérletet, hogy a fogalmi, logikai síkra tévedt elemzéseket visszaterelje a történelmi cselekvések intuitív megismerését hangsúlyozó „megértő” történetfilozófiai vizsgálatok területére, ahonnan azok Dray munkásságát követően mindinkább eltávolodtak. Az általa javasolt modell azonban, bár rávilágít a történetési gyakorlat elemeinek természetére, és a mindennapi gondolkodásban fellelhető forrásaira, nem ad választ arra a mélyebb cselekvésfilozófiai összefüggéseket érintő kérdésre, hogy miként válhat egy cselekvő számára a múlt megismerhetővé? Más szóval: hogyan közvetítik a megismerő cselekvései számára a múltat?

Martin megközelítése azt sugallja, hogy a történész – mint probléma-szituációban cselekvő individuum – és a múlt egy szituációjában cselekvő személy cselekvése között az intencionalitás valamennyi cselekvésre jellemző, általános struktúrája töltheti be a híd szerepét. Az intencionalitásnak ez a közös struktúrája az, ami alapján egy történelmi személy cselekvései rekonstruálhatókká válnak a történészek számára. E közös szerkezet révén ismerheti meg egy individuum a múltat saját múltjaként, és így jelenti számára a múlt megismerése egyúttal önmaga megismerését is.

Egy történelmi magyarázatmodell megalkotására irányuló kísérlet tehát csak abban az esetben lehet eredményes, ha az intencionalitás egyetemes összefüggéseit érintő cselekvésfilozófiai megfontolásokra épül. Ezek nélkül a cselekvésfilozófiai megfontolások nélkül a javasolt magyarázatmodell csupán egy a történelmi események magvát jelentő cselekvések rekonstrukciójára alkalmatlan fogalmi, logikai sémának bizonyul. Meg kell tehát kísérelnünk azoknak a cselekvésbeli összefüggéseknek a meghatározását, amelyek révén egy történelmi személy cselekvése magyarázhatóvá válik.

Ehhez, mint ahogy azt Dray „racionális magyarázat”-modellje esetében is megfigyelhettük, az analitikus cselekvésfilozófia leírasközpontú, nem oksági elméletei nem bizonyultak megfelelő alapnak. Ezért a következő feje-

zetben az intenciók oksági értelmezésére épülő elméletek fontosabb eredményeinek az összefoglalásával együtt egy olyan oksági cselekvés-modell megfogalmazására kerül sor, amely új cselekvésfilozófiai fogalmak bevezetésével a cselekvésbeli összefüggéseknek, nyelv és cselekvés viszonyának egy új megközelítésével jelentheti a cselekvő és a valóság viszonyának történetfilozófiai szempontból tanulságos rekonstrukcióját.

III. Egy oksági cselekvésfilozófiai modell alapjai

Annak, aki az analitikus cselekvésfilozófiában uralkodóvá vált leírás-központú felfogással szemben kísérletet tett egy oksági magyarázat megfogalmazására, a cselekvések leírásától a cselekvések tényleges összefüggései, a cselekvéseket meghatározó tények felé kellett közelítenie, feladva azokat a metodológiai elveket, amelyeket a nem kauzális magyarázatmodellek alapként fogadtak el. Erre a feladatra vállalkozott Donald Davidson is.¹⁷ Davidson oksági magyarázatának elemeit egy általa „ontológiai felbontás”-nak nevezett eljárás révén határozza meg, amikor kijelenti, hogy egy cselekvés magyarázatához bizonyos „pro attitűdökre”, mint a vágy, előítélet vagy kötelességérzet, hitekre és magára a cselekvésre van szükség.¹⁸ A magyarázat célja, hogy rekonstruálja az ezek között fennálló oksági összefüggéseket, „egy kauzális világban létező, autonóm cselekvés lehetőségeit”.¹⁹ Egy intencionális cselekvés leírásának sikere tehát az adott cselekvés intencióiról, a cselekvést meghatározó hitekről és a magáról a cselekvésről mondottakon alapszik. Davidson teljes mértékig Peter Winch vonalán halad akkor, amikor megállapítja, hogy cselekvésnek nem csupán az értéket előállító, a cselekvők számára szubjektív értelemmel bíró viselkedés tekinthető. Winch ugyanis valamennyi speciális viselkedést jelentéssel bíró, a wittgensteini értelemben vett szabálykövető viselkedésnek fog fel.²⁰ Ez alapján mutat rá Davidson is arra, hogy mivel valamennyi cselekvés értelemmel bír, minden esetben kimutathatók olyan intenciók, amelyek az adott cselekvés okai voltak. Hozzáteszi azonban azt, hogy az intenció megnevezését tartalmazó leírások rendszerint nem érintik a cselekvés valamennyi okát, és ezért nem rekonstruálható teljes mértékig a cselekvés alapját jelentő gondolati aktus sem. Ezért pontosan az a kérdés marad megválaszolatlan, hogy a cselekvő miként jut el vágyaitól és más attitűdjeitől addig a konklúzióig, miszerint cselekvése az adott szituációban kívánatos volt számára. Azaz hogy ezek a „pro attitűdök” miként szolgáltatnak okokat az intenciók számára, és hogy ez a folyamat hogyan írható le. Davidson számára tehát az általa részletesen elemzett kauzalitásnak éppen az egyik legfontosabb, valamennyi cselekvésben tapasztalt mozzanata jelent megoldhatatlan problémát.

Ugyanez mondható el John Searle nagy vitát kiváltó intencionalitás-elméletéről is, amelyben a Davidson által is vizsgált kauzalitást az intencionális okság fogalmával jelöli.²¹ Searle, szemben a kauzalitás hagyományos, hume-i felfogásával, az oksági viszonyok észlelhetőségéről beszél. Szerinte a cselekvésben megjelenik az okság tapasztalata, amely így magának az okozásnak a forrása lesz. Ez pedig annak az oksági önreferencialitásnak a következménye, amely az észlelést és a cselekvést jellemzi. Ez az oksági önreferencialitás a cselekvés esetében tehát azt jelenti, hogy a magát a cselekvést prezentáló inten-

ció egyúttal a cselekvés oka is. Ugyanez az oksági önreferencialitás jellemzi, Searle szerint, az észlelést is, ahol az észlelési tapasztalat saját kiváltó okát prezentálja. Az észlelési tapasztalat tehát oksági következménye az észlelt ténynek.

A cselekvési tapasztalat viszont, amit egy ellenkező megfeleltetési irány jellemez, kauzálisan váltja ki a cselekvés cselekvésbeli aspektusait. Searle azonban, Davidsonhoz hasonlóan, nem ad választ – az észlelésnek és a cselekvésnek egymástól funkciójuk, megfeleltetési és kauzális irányuk szerint megkülönböztethető jelenségeként való felfogása következtében – arra a kérdésre, hogy miért lehet a cselekvés tárgyának észlelése, vagy az annak hatására kialakult bármely „pro attitűd” magának az intenciónak a forrása. Vagyis az észlelés és cselekvés folyamatának ez a fogalmi elkülönítése épp az intencionalitás alapját jelentő oksági folyamat lényegének a megértését teszi lehetetlenné.

Ugy tűnik, ettől a problémától nem mentesek az e kérdéskörben elvégzett legújabb vizsgálatok sem, amelyek közül mindenképpen kiemelkednek Michael E. Bratman elemzései²², aki Davidson és Robert Stalnaker²³ eredményeire támaszkodva nyújt az eddigieknél árnyaltabb áttekintést az intencionalitás oksági összefüggéseiről. Bratman az ismereti háttér és a cselekvés kontextusának viszonyát kutatva mutat rá arra, hogy egy cselekvő hite minden esetben független cselekvése kontextusától. Ezek a kontextus-független hitek, Bratman érvelése szerint, annak igazságát célozzák meg, amit hiszünk, rendes körülmények között nem esnek akaratlagos ellenőrzés alá, és koherens módon integrálódnak hiteink rendszerébe. Bratman szerint azonban léteznie kell egy kontextus-viszonylagos ismereti háttérnek, amely a kontextus-független ismereti háttérnek egy adott kontextussal való egyeztetése során jön létre. A hitnek ilyen kontextus-viszonylagos kognitív párját nevezi Bratman „elfogadás”-nak. Eszerint „valamit elfogadni egy kontextusban annyit jelent, mint ezt a valamit az egyeztetett ismereti háttérben az illető kontextus szempontjából adottnak fogni fel”.²⁴ Van Bratman szerint ezen ismereti pár mellett egy gyakorlati pár is: az intenció és az „elhatározás”. Az „elhatározások”, amelyek a lehetőségek közötti mérlegelések következményei, a kontextus-viszonylagosság jegyeit hordozzák magukon. Az „elhatározások” eredményeként létrejött intenciók ezzel szemben kontextus-függetlenek, és mint ilyenek egyaránt összeegyeztethetők kell hogy legyenek a cselekvő releváns hiteivel és más intencióival. Ezeknek az intencióknak azonban kölcsönösen összeegyeztethetőknek is kell lenniük, hogy ezáltal biztosítsák a cselekvés koordinációjához szükséges alapokat. Ily módon körvonalazódik Bratman elemzéseiben a két pár kölcsönösen összefüggő szerepe egy kontextus-beli cselekvés esetében. Az „elfogadás” és az „elhatározás” kontextus-viszonylagossága a Bratman által felvázolt gyakorlati kérdésekre való fogékonyság biztosítója a cselekvések során. Ugyanakkor a hitek és az intenciók kontextus-függetlensége biztosítja, Bratman szerint, a cselekvések kontinuitását és folyamatos koordinációját.

Bár Bratman intencionalitás-elmélete a kontextus-viszonylagosság és a kontextus-függetlenség kettősségének bevezetésével már sugall bizonyos, eddig még meg nem határozott oksági összefüggéseket, továbbra is megválaszolatlan kérdés marad az, hogy miként kapcsolódik a kontextusbeli cselekvés

tárgyának észlelése a gyakorlati cselekvésekhez; miként észlelheti egy cselekvő kontextusbeli cselekvésének tárgyát; hogyan jön létre a cselekvések sikerességét biztosító implicit ismereti háttér. Ezek olyan kérdések, amelyekre az intencionalitás-elméletek hagyományos, az észlelés és a cselekvés fogalmi kettősségére épülő előfeltevései birtokában nehéz lenne válaszolni. Ezért a következőkben egy olyan oksági magyarázat felvázolására teszünk kísérletet, amely szakít a hagyományos előfeltevések bizonyos elemeivel, így az észlelés és a cselekvés klasszikus kettősségével is. E magyarázat kiindulópontjaként a cselekvő és a valóság viszonyát mint a problémák totalitására irányuló cselekvések viszonyrendszereiben való létezést fogjuk fel. A valóságnak mint problémák totalitásának az észlelése pedig nem más, mint a problémaként létezés ön-referenciája. A cselekvő ily módon észleli a közte és a valóság között kialakult viszonyt, önmagát és a valóságot mint e viszonyban létező problémák rendszereit. Ezáltal oldja fel a valóságot mint problémák rendszerét saját, problémaként való létezésében. Ezért egy adott kontextusbeli problémára irányuló cselekvése során a cselekvő számára ez a probléma egyrészt a probléma megoldásához rendelkezésére álló lehetséges cselekvések, másrészt a cselekvése számára adott lehetséges problémák viszonyában létezik. Egy cselekvő minden cselekvései számára adott problémát ebben a kettős viszonyban észlel.

Minden egyes cselekvés tehát egy problémaészlelés elemeként értelmezhető. A problémaészlelés során a cselekvő észlelése tárgyát minden esetben mint a cselekvése során létrejött kettős viszonyban, azaz a lehetséges cselekvések és lehetséges problémák viszonyában létező problémát, önmagát pedig mint e kettős viszonyban cselekvő létezőt észleli. Az észlelés és a cselekvés dichotomikus felfogásával szemben ezért megfogalmazhatjuk azt a konklúziót, miszerint valamennyi cselekvés észlelés és vice versa, valamennyi észlelés cselekvés.

A problémák észlelésekor kialakult kettős viszony azután a cselekvő tudatában az adott problémákra irányuló cselekvések ismétlődése során a cselekvésekkel és a problémákkal együtt rögzül. Az ily módon memorizált cselekvések alkotják majd minden egyes cselekvés alkalmával a lehetséges cselekvések tartományát, amíg lehetséges problémaként az e kettős viszonyban rögzült problémák jelentkeznek. Ezek viszonya kódolja az így memorizált problémát és cselekvést a lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tartományában. Ez a kódolás biztosítja egy cselekvő számára, hogy egy adott kontextusban cselekvése tárgyát, mint a lehetséges problémák viszonyában rögzített problémát, e lehetséges problémákhoz való viszonyában észlelje, és megoldásához a lehetséges cselekvések közül az adott kontextusban a legmegfelelőbbet válassza. Ily módon válnak a cselekvések során kialakult kettős viszonyok azon implicit ismereti háttér alapjaivá, amely a cselekvések és a problémák tudati rögzülése révén határozza meg cselekvéseinket. Ez az implicit ismereti háttér lesz az, ami majd a problémák megnevezésekor a megnevezésre használt fogalom jelentéstartományával azonosul minden kontextusban.

A cselekvések tárgyának mint a cselekvések során kialakult kettős intencionális viszonyban létező problémának a megnevezése tehát maga is in-

tencionális aktus, amelyet az intenciók és hitek valamennyi cselekvésre jellemző rendszere határoz meg. A megnevezés mint cselekvés számára ily módon egy kontextusbeli probléma egyrészt a probléma megoldásához a cselekvő-megnevező rendelkezésére álló lehetséges cselekvések, másrészt a megnevezés mint cselekvés számára adott lehetséges problémák viszonyában létezik. Ez a megnevezés során kialakult kettős intencionális viszony rögzül a megnevezésre használt fogalom jelentésében. Egy fogalom jelentése tehát egy a megnevezés mint cselekvés során létrejött kettős intencionális viszonyban létező probléma.

A megnevezésre szolgáló fogalmak, amelyekhez a cselekvő mint társadalmi örökséghez jut hozzá, a megnevezéskor még magát a problémát jelölik csak, az intencionális viszonyokat mint lehetőségeket foglalva jelentéstartományukba. E fogalmak jelentésének társadalmiságát az adja, hogy a problémát lehetséges viszonyok összességében jelölik a megnevezés pillanatában. A megnevezést követően azonban a kifejezések jelentéstartománya feltöltekezik a cselekvő tudatában a megnevezés során rögzült viszonyokkal. Így jutnak ezek a fogalmak a probléma megnevezése során egy tulajdonképpeni jelentéshez. A fogalom jelentése tehát azáltal, hogy a kettős intencionális viszonyban rögzült problémát jelöli, lesz annak az implicit háttértudásnak az alapja, amelynek tartalmát ez a tudatban rögzült kettős intencionális viszony adja. A kognitív háttér, a wittgensteini „Gewissheit” ily módon lesz egy fogalom jelentésének implicit tartalma. A fogalom tehát egy adott kontextusban jelentésében hordozza annak a háttértudásnak az alapjait, amely a fogalom kontextus-viszonylagos használatát meghatározza.

Szemantikai modellünk felvázolásával a cselekvő fogalmi készlete kialakulásának és rögzülésének aspektusából tettünk kísérletet egy új cselekvés-filozófiai modell elemeinek a felhasználásával nyelv és cselekvés viszonyának rekonstruálására. Ennek a folyamatnak a megértése ugyanis elengedhetetlen feltétele annak, hogy a fogalmi készlete birtokában cselekvő mind bonyolultabb, absztraktabb problémákra irányuló cselekvéseinek nyelv és társadalom, nyelv és történelem viszonyának, magának a gondolkodásnak mint a problémaészlelések során kikristályosodó kognitív aktusnak a természetét megértjük. Hiszen a gondolkodásnak mint a fent bemutatott cselekvésfilozófiai modell szerint értelmezhető aktusnak a megértése teheti lehetővé annak meghatározását is, hogy miként képes egy történelmi megismerő nyelvi kompetenciája birtokában olyan összetett viszonyrendszerekben létező problémák megnevezésére, mint a történelmi individuumok cselekvéseinek intencionális összefüggései.

IV. A történelmi megismerés cselekvésfilozófiai alapjai

Az előző fejezetben bemutatott cselekvésfilozófiai modell magva tehát egy olyan oksági magyarázat, amely egyúttal új jelentéstani megfontolások alapjává is vált. Ez a történelmi megismerés kérdését érintő vizsgálataink szempontjából azért fontos, mert egy múltbeli cselekvés rekonstrukciójához annak a nyelvnek a megértésén keresztül juthatunk el, amely mind szemantikai, mind szintaktikai szinten egy kognitív háttér elemeiként rögzíti egy cselekvés intencionális viszonyait. Így azokra a kérdésekre, amelyek egy múltbeli

cselekvés megértésének lehetőségét, magyarázatának természetét, az általánosítások és törvények történelmi magyarázatokban való alkalmazhatóságát, a szóbeliségen és az írásbeliségen alapuló kultúrák megismerésének aspektusait, a történelmi szövegek interpretációjának ismeretelméleti alapjait érintik, csak egy a cselekvések oksági összefüggéseit, valamint a nyelv és cselekvés viszonyát elemző cselekvésfilozófiai és szemantikai modell ismeretében válaszolhatunk.

A megfelelő történetfilozófiai rekonstrukció érdekében ily módon feltételezzük azt, hogy a történelmi események magvát alkotó cselekvéseket is a fentiekben megfogalmazott általános összefüggések jellemzik. Eszerint egy történelmi cselekvő bármely kontextusbeli cselekvésének tárgyát képező probléma megoldásához a történelmi cselekvő részéről elvárható lehetséges cselekvések, illetve a cselekvése számára adott lehetséges problémák viszonyában létezett. Tehát egy múltbeli cselekvőnek is a cselekvései számára adott valamennyi problémát ebben a kettős viszonyban kellett észlelnie, amely azután a cselekvő tudatában az adott problémákra irányuló cselekvések ismétlődése során a cselekvésekkel és a problémákkal együtt rögzült. Egy probléma memorizálásának alapelemei tehát egy múltbeli cselekvő számára is a probléma megoldásához rendelkezésre álló lehetséges cselekvések, mint ahogy egy cselekvés memorizálása sem történhet meg az adott kontextusban fennálló lehetséges problémák nélkül. A kettős intencionális viszonyban memorizált lehetséges cselekvések és lehetséges problémák tartományának kiterjedése mindenkor szoros összefüggésben volt a cselekvő számára észlelhető problémák összetettségi fokával. Minél nagyobb számú lehetséges cselekvés és lehetséges probléma rögzült ugyanis a cselekvő tudatában, annál összetettebb, bonyolultabb problémák válhattak cselekvése tárgyává. És mivel a problémák megnevezése mint cselekvés során a problémák, valamint a megnevezési aktusok a lehetséges problémákkal, illetve a lehetséges cselekvésekkel való viszonyukban a megnevezésre használt fogalmak jelentéseinek tartalmává váltak, a problémák és a cselekvések memorizálásának lehetőségei a nyelvi kompetencia szintjéből, a nyelvhasználat módjából adódtak. Minél kiterjedtebb a megnevezés ismétlődése következtében rögzült lehetséges cselekvések, illetve lehetséges problémák tartománya, annál absztraktabb problémák észlelésére és ezáltal megnevezésére volt képes a cselekvő kognitív aktusai során. A mind absztraktabb problémákra irányuló kognitív aktusok kialakulásával pedig egyre fokozottabban volt jelen egy artikulált én-tudat, amelynek következtében a cselekvő számára már saját cselekvése, e cselekvés és ily módon önmaga valósághoz való viszonya jelentkezhettek mindinkább problémaként.

Egy történelmi cselekvés rekonstrukciója, intencióinak és motívumainak a megértése tehát azoknak a lehetséges problémáknak, valamint lehetséges cselekvéseknek a meghatározását feltételezi, amelyek intencionális viszonyában a cselekvés tárgya, illetőleg maga a cselekvés is létezett. Egy történelmi cselekvés magyarázatának ezért az ezekre a lehetséges problémákra és lehetséges cselekvésekre vonatkozó megállapításokra kell épülnie. A lehetséges problémák és lehetséges cselekvések kérdése azonban, ahogy arra a fentiekben rávilágítottunk, csak a nyelvre, a nyelvhasználat módjára, a nyelv és gondolkodás viszonyára kiterjedő tágabb problémakörrel összefüggésben tárgyal-

ható. Azaz egy történelmi kontextusban egy cselekvő számára adott lehetséges problémák és lehetséges cselekvések a cselekvő nyelvi tudásának, gondolkodása absztrakciós képességének, műveltségének az összetevői. Ebből pedig az következik, hogy a múltbeli cselekvő cselekvései számára adott problémák összetettségi fokát, bonyolultságának mértékét meghatározó lehetséges problémák és lehetséges cselekvések tartományának kiterjedése egyúttal a fenti tényezők, tehát a cselekvő nyelvi tudásának, absztrakciós képességének, műveltségi szintjének a fokmérője is. Egy történelmi cselekvő tehát annál bonyolultabb, absztraktabb problémák észlelésére lehetett képes, más szóval, annál összetettebb nyelvi tudással és kognitív képességgel bírt, minél több elemű a tudatában rögzült lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tartománya, amelyek viszonyában válik bármely kontextusbeli cselekvése tárgya számára problémává. A lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tartományának meghatározásához, vagyis a nyelvi tudás, a kognitív képesség és ezáltal a műveltségi szint rekonstrukciójához ily módon a nyelv és a cselekvés, a nyelv és a gondolkodás viszonyát érintő nyelvi elemzések útján juthatunk el. Ezek az elemzések az írásbeliségen alapuló történelmi kultúrák esetében a fennmaradt történelmi dokumentumok hermeneutikai interpretációját jelentik, amelyek során a jelentésekben, szintaktikai viszonyokban, szóhasználatban megőrzött nyelvi tudás és gondolkodásmód alapján következtethetünk a történelmi cselekvések intencionális összefüggéseire, a cselekvések mentális, illetőleg gyakorlati feltételeire, valamint ezek viszonyára.

A szóbeliségre (oralitásra) épülő történelmi kultúrák rekonstrukciójához azonban nem állnak a történész rendelkezésére ilyen dokumentumok, így az ezekre a kultúrákra vonatkozó történelmi magyarázatok alapelemeivé azoknak a szinkrón vizsgálatoknak az eredményei kell, hogy váljanak, amelyek a szóbeliség (oralitás) kérdését mint pszichológiai, etnográfiai, szociológiai problémát tárgyalják. Ezek a szóbeliségre irányuló vizsgálatok feltételezik azt az elvi határt, ami a szóbeliség és az írásbeliség között húzódik. Ezt az elvi határt tekinti Walter Ong egyúttal bizonyos mentális különbségek alapjainak is.²⁵

A szóbeliség maga, amit újabban az „elsődleges szóbeliség” terminussal határolnak el az írásbeliségből napjainkban kinövő, az elektronikus kommunikációs eszközök szakaszát jelentő „másodlagos szóbeliségtől”, valamennyi korban és kultúrában létező kommunikációs formaként feltöltekezik ugyan az adott kultúrát jellemző nyelvi, mentális vonásokkal, de létének kontinuitása konzerválta azokat a lényegi mozzanatokat, amelyek a beszéd képességének kialakulásától a korai kultúrák elsősorban szóbeliségen alapuló rendszereit is jellemezte. Ilyen lényegi mozzanat a memorizálás rituális jellege is. A szóbeliségen alapuló kommunikációs rendszerekben ugyanis a problémák tudati rögzítésére nem áll rendelkezésre egy, az elmn kívülre helyezhető „raktár”, ezért a megőrzendő dolgokat a cselekvések ismételtetésével kell memorizálni. Ez egyrészt a problémáknak ugyanazon kontextusban való többszöri megnevezését, másrészt a megnevezéseket kísérő cselekvések megismétlését jelenti. Ezen az úton válnak a memorizálandó dolgok a rájuk irányuló ugyanazon aktusok során kialakult intencionális viszonyokban rögzítetté. A cselekvések ismétlésével memorizált probléma tehát többnyire ugyanazokban az intencionális viszonyokban épül be a lehetséges problémák

rendszerébe, miképpen a ráirányuló cselekvések is a lehetséges cselekvések tartományába. Ez pedig azt fogja jelenteni, hogy a tudatban rögzített problémának egy új kontextusban való észlelésekor a cselekvés számára jelentkező lehetséges problémák és a probléma megoldásához adott lehetséges cselekvések tartománya egyaránt csupán a kérdéses probléma memorizálása során rögzített lehetséges problémákra, illetve lehetséges cselekvésekre terjed ki. Vagyis annak ellenére, hogy a probléma egy új kontextusba kerül, a cselekvő számára ez a probléma ugyanazoknak a lehetséges problémáknak és lehetséges cselekvéseknek a viszonyában jelenik meg, mint a rögzítés kontextusában. A probléma tehát egy új kontextusban is ugyanazt a memorizálása során ismételt cselekvést fogja kiváltani. Így a cselekvő az emlékezetbe vésés ilyen formája következtében válik érzéketlenné az új kontextus kínálta lehetséges problémákat és lehetséges cselekvéseket illetően. Ezért azzal, hogy ez a cselekvő a különböző kontextusba került problémára ugyanazzal a cselekvéssel reagál, cselekvése, legyen az a cselekvés megnevezése, vagy bármely más kognitív, illetve gyakorlati aktus, magától a kontextustól nyeri el tulajdonképpeni jelentését.

Ez a cselekvések ismétlésére épülő ritualizált memorizálás, amely tehát az írásbeliségen alapuló kultúrákban is továbbél, határozta és határozza meg döntő mértékben a szóbeliségen nyugvó kultúrákban végrehajtott cselekvések intencionális szerkezetét. A fenti megállapításokat látszanak igazolni azok az etnográfiai, nyelvészeti megfigyelések is, amelyek az írásbeliség szintjére még el nem jutott kultúrák vagy csoportok körében születtek. Lurija például Üzbegisztánban és Kirgíziában figyelte meg azt, hogy az írásbeliség szintjére el nem jutott közösségek tagjai úgy azonosítottak geometriai alakzatokat, hogy azoknak konkrét tárgyak neveit adták, amelyek kapcsolatban voltak az adott dologgal; a kört így tányérnak, szitának vagy órának nevezték.²⁶ Amikor ezek az írástudatlanok szembekerültek egy olyan listával, aminek elemei a kalapács, a fűrész, a fatuskó és a fejsze voltak, nem gondoltak arra, hogy a fatuskót a három szerszámtól elkülönítve azonosítsák. Mind a négy tárgyat, mint egyazon szituációhoz tartozó problémát, azonos státuszúnak fogadták el.

Erich A. Havelock, aki e kérdéskör Lévi-Strauss és Ong munkáit követő legátfogóbb áttekintését nyújtja, arra mutat rá, hogy amit Lurija megfigyelt, az a szóbeliség kultúráit jellemző „orális tudat” továbbélése volt.²⁷ A nyelv szintaxisa a vizsgált közösségek esetében éppen olyan „cselekvő”-nek és dinamikusnak bizonyult, mint amilyen a szóbeliségen alapuló korai kultúrák idején lehetett, szemben az írásbeliséggel együtt kifejlődő statikus, kategorikus nyelvi jellemzőkkel. Havelock kiemeli továbbá Lurijának azt a megfigyelését is, miszerint a szóbeli megfogalmazás és annak előadása során ezekben az orális kultúrákban bizonyos közös cselekvési sémákat alkalmaznak. Lurija ugyanis a szövegek előadása alatt a test fizikai mozgásának ritmusos mintáira figyelt fel. Ezek a Havelock által is kiemelt megfigyelések a fentiekben bemutatott rituális memorizálási folyamat természetére világítanak rá. Arra tehát, hogy egy probléma a memorizálása során megismételt cselekvések viszonyában rögzülve fogja bármely kontextusban ugyanazokat a cselekvéseket indukálni. Ennek oka pedig az, hogy a memória korlátai következtében mind a lehetséges problémák, mind a lehetséges cselekvések tartománya ezekre a

ritualizáltan bevésett problémákra és cselekvésekre korlátozódik, ami egyúttal az absztraktabb, bonyolultabb összefüggések felismerésére is képtelenné teszi a cselekvőt. Így a problémák megnevezése esetében, ha egy probléma új kontextusba kerül, egy ilyen orális kultúra tagja ugyanazzal a megnevezési aktussal válaszol az adott probléma kihívására. Az oralitásnak ezek a jellemzői így módon a nyelv fogalmi készlete fejlődésének korlátaivá is válnak. A problémák memorizálásának rituális útja, amely a cselekvő számára az egy kontextusban adott lehetséges problémák és lehetséges cselekvések tartományának viszonylag kis kiterjedését eredményezve válik az összetettebb problémák észlelésének gátjává, nem teszi szükségessé a bonyolultabb összefüggések megnevezését szolgáló fogalmak bevezetését. Ehelyett az adott kontextusokban rituálisan rögzített, megszilárdult fogalmakat alkalmaznak a problémák megnevezésére mondanivalójuk megfogalmazása során. Ez egy olyan ritualizált beszédmód, ahogy arra Havelock is rávilágít, „amely mint olyan rítus válik megismerhetővé, ahol a szavak egy rögzített sorban maradnak”.²⁸ Egy szóbeliségre épülő kultúra tagjai számára csak az ilyen szövegek voltak az emlékezetbe bevésődők.

E ritualizáció magasabb rendű formája lesz az ütemes társalgás, amelynek során a megszilárdult kifejezésekből felépülő, variálható állítások beleszűrhetőkké váltak bizonyos megegyező hangsémákba. Ez tette lehetővé azt, hogy kiépüljön egy speciális nyelvi rendszer, amely „rábírhata az emlékezetet arra, hogy elvezessen bennünket az egyik partikuláris állítástól a másikig”.²⁹ Így született meg azután az orális kultúrák költészete, amely így módon a kulturális információk elraktározásának egy kulturális tradíció megalapításának funkcionális eszközét is jelentette az írásbeliség kialakulásáig.

Az írás kifejlődésével azután a problémák memorizálásának olyan új távlatai nyíltak meg, amelyek átalakították a tudat struktúráját. Azzal ugyanis, hogy az írás megjelenése lehetővé tette a problémák rögzítésének nem rituális módját, az így módon rögzített probléma a kognitív aktusok számára a lehetséges problémák és lehetséges cselekvések táguló horizontú tartományainak viszonyában létezik. Ez pedig azt jelenti, hogy egy probléma más és más szituációkban való észlelése más és más lehetséges problémák és lehetséges cselekvések viszonyában kódolja magát a problémát, és az adott kontextusban ráirányuló cselekvéseket, kognitív aktusokat. A problémák észlelésekor jelentkező lehetséges problémák és lehetséges cselekvések ilyen bővülő köre teszi lehetővé, hogy a megismerő aktusok mind bonyolultabb, összetettebb problémákra irányulhassanak, megteremtve ezáltal a tudományos-filozófiai gondolkodás mentális alapjait. A tudati struktúrának ez a változása egyúttal új problémák megnevezésének az intencióját eredményezi. A régi fogalmi apparátus már nem elegendő az új problémák és cselekvések megnevezésére. Ezért az írásbeliség megjelenése a fogalmi készlet fokozatos bővülésével, és mivel a megnevezés kettős intencionális viszonyai mint implicit ismereti hátterek válnak azonossá a megnevezésre használt fogalmak jelentésével, a szókincs elemeinek szemantikai gazdagodásával is járt. Egy írásbeliségen alapuló kultúra tagja tehát az absztrakciós képesség, a deduktív gondolkodás olyan szintjére juthat el, ahol egy tetszőleges kontextusban egy probléma cselekvései számára már nagyszámú lehetséges probléma és lehetséges

cselekvés viszonyába ágyazottan létezik. Így válik lehetségessé az, hogy a cselekvő egy kontextusbeli cselekvésével több problémát is észlelhet és vice versa, egy kontextusbeli probléma kihívására több cselekvéssel is válaszolhat. A lehetséges problémák és lehetséges cselekvések tudati tartományának kiterjedése pedig elválaszthatatlanul összefonódik a cselekvések tágabb kontextusát jelentő műveltségi, társadalmi, gazdasági viszonyok specifikumaival.

Egy írásbeliségen nyugvó történelmi kultúrában egy meghatározott problémára irányuló bármely cselekvés rekonstrukciójához az ebből a történelmi kultúrából származó dokumentumok hermeneutikai elemzése vezethet el, amely a dokumentumok nyelvezetéből, fogalmi apparátusának, szóhasználatának szemantikai és szintaktikai jellemzőiből következtet a rekonstruálendő cselekvés tágabb kontextusát jelentő viszonyok specifikumaira, amik elvezethetnek a cselekvő számára a cselekvése során adott lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések meghatározásához. Ily módon az írásbeliségen nyugvó történelmi kultúrában végrehajtott cselekvés intencionális összefüggései úgy is rekonstruálhatókká válnak az adott történelmi kultúra fennmaradt dokumentumai alapján, hogy a rekonstruálendő cselekvésről magáról írásos emlékek nem, vagy csak töredékesen szólnak. Egy ilyen alapú történetfilozófiai megközelítés módszertanának kidolgozására vállalkozott Quentin Skinner is, aki szerint egy történeti szöveget csak akkor érthetünk meg, ha rekonstruáljuk azt, amit a szöveg szerzője tett a szöveg megírásával.³⁰ Azaz ahhoz, hogy megértsük a szerző szándékát, rekonstruálnunk kell intencióit. Ahhoz viszont, hogy ez megvalósítható legyen, Skinner szerint fel kell tárnunk a kontextust, amelynek keretei között az adott szöveg megszületett. Skinner tehát annak az eljárásnak a felvázolására tett kísérletet, amely révén egy kontextusbeli szövegből következtethetünk a szerző intencióira és az azokat meghatározó műveltségi, társadalmi, gazdasági viszonyokra.

Az orális kultúrák esetében azonban, mivel ilyen dokumentumok nem állnak a történelmi megismerő rendelkezésére, egy múltbeli cselekvés intencionális összefüggéseit a cselekvés tárgyát jelentő probléma meghatározásával és az oralitásra jellemző rituális cselekvési modell elemeinek erre az adott problémára – a kultúrából fennmaradt tárgyi leletek, művészeti alkotások vizsgálata útján, a probléma rituális memorizálásának feltételeit meghatározó műveltségi, társadalmi és gazdasági specifikumainak fényében – való alkalmazásával kell megvilágítani. Mindezt teheti azzal a megfontolással, hogy mivel az orális kultúra tagjának cselekvésekor a lehetséges problémáknak és lehetséges cselekvéseknek csak egy szűk tartománya állt rendelkezésére, ezért a probléma és a ráirányuló cselekvések memorizálását meghatározó intencionális viszonyok jellemzőinek ismeretében az adott probléma kihívására várhatóan egy bizonyos cselekvéssel fog válaszolni. Egy szóbeliségen alapuló kultúra tagjának cselekvései tehát a feltárt régészeti anyagokból kikövetkeztetett, a kultúra valamennyi tagjára vonatkoztatott általános cselekvési séma alkalmazásával válnak rekonstruálhatóvá. Ennek alapján feltételezzük például azt, hogy a neolitikum különböző kultúráit jellemző díszítő motívumok e motívumok emlékezetbe vésésének és alkalmazásának rituális jellege révén váltak az adott kultúra tagjai számára általánosan elfogadott díszítő elemekké. Ezért nevezhetik el jogosan a történészek ezekről a díszítő elemekről magukat a

kultúrákat is („vonaldíszes edények” kultúrája, „harang-alakú edények” kultúrája).

Az írásbeliségen alapuló kultúrák esetében azonban a történelmi személyek cselekvéseire a történész már nem alkalmazhat ilyen kiterjedt, az egész kultúrát átfogó általánosításokat. Ehelyett a rendelkezésre álló dokumentumok alapján kell megneveznie azokat a lehetséges problémákat és lehetséges cselekvéseket, amelyek viszonyában a történelmi cselekvő számára egy adott probléma létezett. Csak ezen az úton tehet ugyanis kísérletet egy adott kontextusban cselekvő történelmi individuum intencióinak és hiteinek a megértésére. Így például annak megértéséhez, hogy Marcus Aurelius fia, Aurelius Commodus miért mondott le apja utolsó éveinek nagyrálátó terveiről, és tért vissza Hadrianus konzervatív módszereihez, csak azoknak a dokumentumok, egykorú források hermeneutikai elemzése útján meghatározott lehetséges problémáknak, illetve lehetséges cselekvéseknek a megnevezésével juthatunk el, amelyek viszonyában a hódítás mint probléma létezett. Ezért nem lehet kielégítő az a rekonstrukciós kísérlet, amely az ókori történetírói hagyományokra támaszkodva szűkíti le a Commodus számára adott lehetséges cselekvések tartományát azzal a kijelentéssel, miszerint Commodus új politikájának forrása a tunyaság és közömbösség volt. Ehelyett a történész feladata azoknak a lehetséges problémáknak (például a birodalom gazdasági és katonai erejének gyengülése), valamint lehetséges cselekvések (például a Traianus alatti hódítás sorsán okult tanácsadók meghallgatása), a dokumentumok hermeneutikai útján történő meghatározása, amelyek viszonyában az adott probléma Commodus mint történelmi cselekvő számára létezett. Ugyanezen elvek alapján válik rekonstruálhatóvá például egy írásbeliségen alapuló kultúrában cselekvő történelmi személynek a cselekvéseit meghatározó jogi rendszerhez való viszonya is. Az írásbeliség megjelenésével ugyanis az ókori társadalmakban a ritualizáción nyugvó szokásjogi gyakorlatot egy, a jogról és az államról kialakított absztraktabb felfogást rögzítő jogi rendszer váltja fel. Ez a rendszer már biztosítja az egyes problémák differenciáltabb megközelítésének feltételeit, a lehetséges problémák és lehetséges cselekvések mind nagyobb tartományának kialakulását. A görög poliszállamok jogfejlődésében például ennek a folyamatnak volt egyik fontos mozzanata a graphé, azaz az írásbeli vád megjelenése a büntető eljárásjogban, amelyet a dikével, azaz a szóbeli keresettel szemben már kizárólag az állam sérelmére elkövetett politikai jogsértések orvoslására támasztottak. E két kereseti forma megjelenése a különböző funkciók világos elhatárolásával is szemléltette a jogrendszerhez fűződő absztraktabb viszony kialakulását. Amíg ugyanis a diké alapvetően a sérelem előtti állapot visszaállítására irányult, addig a graphét inkább megtorló jellegűnek tekintették, és a bűncselekmény elkövetésétől való elretentésre irányult.

A történelmi cselekvések rekonstrukciója során tehát a szóbeliségen és az írásbeliségen nyugvó kultúrákra vonatkozó magyarázatok esetében a lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tudati tartományának meghatározása a cél. Az orális kultúrákban végrehajtott cselekvések magyarázatakor a cselekvések számára adott lehetséges problémák és a megállapított probléma megoldásához adott lehetséges cselekvések kis tartománya következtében

feltételezheti a történész, hogy a cselekvő különböző kontextusokban ugyanazzal a cselekvéssel reagál az adott problémára. Ezért alkalmazhat olyan általánosításokat, amelyek felölelik a kérdéses orális kultúra valamennyi tagjának cselekvését.

Az írásbeliségen nyugvó történelmi kultúrákban viszont egy adott problémára irányuló cselekvések magyarázata során, a cselekvő számára adott lehetséges problémák és lehetséges cselekvések kiterjedt tartománya következtében a történész abból a feltételezésből indulhat ki, hogy egy múltbeli cselekvő ugyanazon kontextusban különböző cselekvésekkel reagálhat az adott problémára. Ez a felismerés viszont eleve tagadja bármely a kultúra egészét átfogó általánosítás alkalmazásának jogosságát.

A szóbeliségen és az írásbeliségen nyugvó történelmi kultúrák rekonstrukciójának módját, illetve lehetőségeit tárgyaló magyarázatmodellünk kiindulópontját tehát a cselekvés intencionális összefüggéseinek olyan oksági magyarázata jelentette, amely a cselekvő és a valóság viszonyának egy új megközelítésével tett kísérletet a cselekvést meghatározó intencionális viszonyok értelmezésére. Ily módon válik egyikévé azoknak a kísérleteknek, amelyek a történelem megismerésének kérdését elválaszthatatlannak tartják a múltbeli cselekvések intencionális összefüggéseinek problematikájától.

A történelem megismeréséhez tehát az annak magvát jelentő emberi cselekvések benső összefüggéseinek megértésén keresztül vezet az út. Ahhoz, hogy a múltbeli cselekvések intenciói és motívumai a történelmi megismerő számára elemezhetők legyenek, meg kell határozni azt az univerzális intencionális rendszert, amelyben ezek az intenciók és motívumok léteznek.

Egy ilyen módon megfogalmazott történelmi magyarázat lehetőségei ezért az alapnak tekintett intencionalitás-modellben jelennek. Ez pedig a történelmi megismerés kérdését vizsgáló történetfilozófus számára azt is jelenti, hogy az intencionalitás mind bonyolultabb összefüggéseinek a feltárása egyúttal a történelmi megismerés új dimenzióinak a felfedezéséhez is elvezethet.

Jegyzetek

1. Hempel a későbbiek során ugyan kiterjeszti vizsgálatai körét a statisztikai törvényekre is mint a tudományban ténylegesen alkalmazott induktív-valószínűségi magyarázatok alapjaira, hogy ily módon enyhítve a kezdeti magyarázati szigort, a Hempel-Popper-modellt még inkább közelítse a tudomány valóságos problémáihoz; az elmélet egyetemesség igénye és a történeti kutatásban való alkalmazhatósága azonban mindvégig vitatható maradt. I.d. Hempel, C. G.: Reasons and Covering Laws in Historical Explanation. (A későbbiekben: Reasons and Covering Laws) In: Philosophy and History. A Symposium. Szerk. S. Hook. New York, 1963.
2. Hempel, C. G.: The Function of General Laws in History. In: Theories of History. Szerk. P. Gardiner. Glencoe (Illionis), 1959. 351.
3. Popper, K. R.: The Poverty of Historicism. London, 1957. 145.
4. Popper, K. R.: The Open Society and Its Enemies. II. köt., Rev. ed. London, 1952. 268.
5. Mandelbaum, M.: Historical Explanation: The Problem of „Covering Laws”. History and Theory. 1961. I. köt.

6. Danto, A. C.: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1965.
7. Dray, W. H.: *The Historical Explanation of Actions Reconsidered*. In: *Philosophy and History*. 107.
8. Gallie, W. B.: *Philosophy and the Historical Understanding*. Chatto and Windus, London, 1964.
9. Scriven, M.: *Causes, Connections and Conditions in History*. In: *Philosophical Analysis and History*. Szerk. W. H. Dray. Harper and Row, New York, 1966.
10. Dray, W. H.: *Laws and Explanation in History*. Clarendon Press, Oxford, 1957.
11. Anscombe, G. E. M.: *Intention*. Basil Blackwell, Oxford, 1957.
12. Hempel, C. G.: *Reasons and Covering Laws*. 154–156.
13. Ball, T.: *Rational Explanation Revisited*. *Proceedings of the Fifth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science*. London, Ontario, 1975.
14. Helmer, O. and Rescher, N.: *On the Epistemology of the Inexact Sciences Management Science VI*. 1959, no. 1. 25–40.
15. Danto, A. C.: *Analytical Philosophy of History*. Id. kiad.
16. Martin, R.: *The Past within Us. An Empirical Approach to Philosophy of History*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey. 1989.
17. Davidson, D.: *Essays on Actions and Events*. Clarendon Press, Oxford, 1980.
18. Davidson, D.: *Essays on Actions and Events*. *Intending*. 87–88.
19. Uo. 88.
20. Winch, P.: *The Idea of Social Science*. Routledge and Keagan Paul, London, 1958.; Magyar nyelven: *A társadalomtudomány eszméje*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
21. Searle, J.: *Intentionality*. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York, 1983.
22. Bratman, M. E.: *Cognitivism about Practical Reason*. *Etnics, CII*. 1991. 117–28.; Bratman, M. E.: *Practical Reasoning and Acceptance in a Context*. *Mind HCI*. 1992. 1–15.
23. Stalnaker, R.: *Inquiring*. Mass: MIT Press, Cambridge, 1984.
24. Bratman, M. E.: *Practical Reasoning and Acceptance in a Context*. 11.
25. Ong, W. J.: *Orality and Literacy*. Methuen, London–New York, 1982.
26. Lurija, A. R.: *Cognitive Development: Its Cultural and Social Foundations*. Harvard University Press, MA, London, 1976.
27. Havelock, E. A.: *The Muse Learns to Write*. Yale University Press, New Haven – London, 1986. 39–40.
28. Uo. 70.
29. Uo. 71.
30. Skinner, Q.: *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

Gábor Szécsi

Grundlagen der historischen Erkenntnis

Die Ergebnisse, die interdisziplinären methodologischen Überlegungen der Gesellschaftswissenschaften erbrachten den analytischen Geschichtsphilosophen die Einsicht, daß die Geschichtsphilosophie statt der Gesamtheit der Geschichte, des Zwecks und Ziels der historischen Prozesse eher die Bedingungen und Möglichkeiten der historischen Erkenntnis, die Beschaffenheit der historischen Kenntnisse untersuchen sollte. Die Geschichtsphilosophie würde somit die Philosophie der Historiographie, die erkenntnistheoretische, methodologische Grundlage der historischen Erkenntnis bedeuten.

Die Möglichkeiten und Schranken der auf dieser Grundlage aufgebauten Erklärungsmodelle der analytischen Geschichtsphilosophen stecken in den handlungsphilosophischen Konzeptionen, die ihnen als epistemologische Quellen dienen.

Das Ziel dieser Studie ist einerseits, mit einem Überblick der wichtigsten Ergebnisse der analytischen Geschichtsbetrachtungen die handlungsphilosophischen Aspekte der historischen Erklärungen in ein neues Licht zu rücken. Anschließend versuchen wir, ein neues Intentionalitätsmodell zu skizzieren. Mit Hilfe dieses Modells können wir durch die Umwertung des Verhältnisses zwischen Handelndem und Wirklichkeit zu einer von den bisherigen abweichenden Definition der kausalen Zusammenhänge der Intentionalität und deren semantischen Bezüge gelangen.

Schließlich wollen wir die geschichtsphilosophischen, historisch-gnoseologischen Konklusionen dieses neuen handlungsphilosophischen Modells, das auf der Analyse der kausalen Begriffe der Intentionen beruht, als erkenntnistheoretische Grundlage eines neuen historischen Erklärungsmodell zu formulieren.

Gábor Szécsi

The Foundations of Historical Knowledge

The nature of historical explanations is the main subject of the investigations of analytical philosophy of history which investigates the possibilities and method of the historical cognition by its historical epistemological examinations executed in regard to the results and methodical considerations of social sciences.

The possibilities and limits of the historical explanation-models created by analytical philosophers of history lie in conceptions of analytical philosophy of action considered as theoretical source. Therefore the aim of this essay, on the one hand, is to investigate the philosophical aspects of the analytical approaches of historical explanations.

Then we sketch a causal model of intentionality which can answer the questions considering intentional relations by a novel conception of the relation between action and its object since these unanswered questions result the limits of the explanation-models of analytical philosophy of history.

Finally we attempt to determine the philosophical, historical epistemological conclusions of this causal model of intentionality as the epistemological bases of a novel approach of historical explanation.

SEBŐK FERENC

A Jagelló-kori rendiség kutatása a két világháború között

A XIX. századi nemesi hagyományok talaján kialakult tudományos történeti gondolkodásunk máig elfogadott eleme az a tétel, hogy az 1526-os mohácsi vereség vízválasztó a magyar törtételemben. E tekintetben egyetértés mutatkozik az egymást váltó, időnként igen eltérő történetfilozófiai alapon álló történetírói iskolák között.

Az önálló magyar állam bukása olyan pszichológiai teherként jelentett már a kortársak számára is, hogy az alól még a későbbi generációk sem tudták kivonni magukat. A történetírók sem voltak kivételek. A bukáshoz vezető út kutatását megnehezítette, hogy még a legkiemelkedőbb történészek sem tudták függetleníteni magukat a retrospektív szemlélet objektív véleményalkotást gátló tényezőitől. Ennek következtében a Jagelló-kor lényeges gazdasági, társadalmi, politikai és művelődéstörténeti mozzanatai torz értékelésben részesültek. A kutatók a bukás okainak feltárására irányuló igyekezetükben olyan folyamatokat, jelenségeket is negatív megvilágításban ábrázolnak, amelyek megítélése hosszabb történeti folyamatokba ágyazva korántsem egyértelmű. Az egyoldalú megközelítés veszélyét hordozza magában az a tény is, hogy a Jagelló-kor harminchat éve Mátyás uralkodása és a török hódoltság időszaka közé esik, s ez a két korszak egymással homlokegyenest ellentétes képzetet idéz föl közgondolkodásunkban: míg Mátyás a dicsőséges uralkodó, a jeles hadvezér, a tudós művészetpártolóként él a köztudatban, addig a török hódoltság időszaka a nemzeti sorscsapás, a hanyatlás, az ország európai szerepének végvidékké degradálódásának gondolatát ébreszti.

A felületes szemlélő számára egyértelműnek tűnik, hogy az ilyen mértékű süllyedést csak a Jagelló-kor idézhette elő. Már a kortársak, de a későbbi nemzedékek is a Jagellók korában keresték és vélték fölfedezni a magyarázatot. A történészek látásmódját is előre meghatározták bizonyos kötöttségek. A történeti kutatás, mint minden tudományos vizsgálódás, kérdéseket tesz föl, és ezekre keresi a választ. Azt, hogy a történeti forrásanyag milyen eligazítást nyújt a kutatónak, az is meghatározza, hogy milyen kérdéseket fogalmaz meg, milyen kérdésekre keresi a választ. Más szavakkal: ha egy adott korszakban válságjelenségeket keresünk, nagy a valószínűsége, hogy találunk is ilyeneket, mivel a történelem sokszínűsége folytán egyetlen korszak sem mentes ezektől. A lehetőségekhez képest legnagyobb mérvű objektivitást a komplex megközelítési mód biztosíthatja.

Dolgozatunk¹ azt a célt tűzi maga elé, hogy megvilágítsa, a korszerű történetírás Jagelló-kori rendiséggel kapcsolatos állásfoglalása milyen alapon nyugszik, milyen áttételeken keresztül alakult ki, milyen eltérő álláspontok fogalmazódtak meg a két világháború közötti időszak történetírásában. Célunk a problémakör tudománytörténeti felvázolása, ezért az elemzés során általában nem térünk ki az eltérő álláspontok történetfilozófiai alapjainak és